

Структура і боротьба символічних універсумів

Анотація

Статтю присвячено подальшому розширенню концепції символічних універсумів. Автор вводить поняття “домен символічного універсуму” для позначення інваріантних структурних елементів універсумів. Поряд з аналізом структури символічних універсумів у статті поглиблюється початковий аналіз боротьби символічних універсумів. У цьому зв’язку концепція доповнюється такими поняттями, як “дифузія символічних універсумів”, “символічна мімікрія” тощо. Вони дають змогу розширити розуміння суті співіснування різних символічних універсумів у рамках одного суспільства і тих процесів, що його супроводжують.

Ключові слова: *символічний універсум, домен символічного універсуму, дифузія символічних універсумів, символічна мімікрія, символічний вакуум, символічний паралелізм, колективна травма*

1

Головним завданням цієї статті буде подальше оновлення й розширення концепції символічних універсумів. Спершу нагадаю ключові результати, отримані в перебігу підготовчих розвідок (див.: [Шульга, 2013; 2014]).

За теоретичне підґрунтя і відправну точку було взято концепцію символічних універсумів Пітера Бергера і Томаса Лукмана. При розробленні поняття “символічний універсум” вони, своєю чергою, спиралися на три концепції — концепцію релігії Еміля Дюркгайма, концепцію тоталізації Жан-Поля Сартра і концепцію кінцевих царин значення Альфреда Шюца, котра також буде використана мною для презентованого тут аналізу.

Докладний розгляд поняття “символічний універсум”, використовуюваного Пітером Бергером і Томасом Лукманом, показав, що це поняття інтерпретувалося ними як найбільш абстрактний смисловий комплекс і найвищий рівень процесу легітимації. Найважливішим аспектом, виокремленим мною в концепції символічних універсумів, розробленій ученими, була його інтегративна здатність, що полягає в організації для індивіда універсальної системи координат, яка організує його життя від самого народження і до його смерті. Остання, навіть як найекстремальніший і суто інтимний досвід, також належить до цієї універсальної системи координат.

Ця концептуальна характеристика — інтегративна сутність символічного універсуму — була покладена в основу проведеного раніше аналізу. Разом із тим багато інших характеристик з оригінальної концепції символічних універсумів потребують подальшого аналізу та розроблення, а деякі елементи не можуть бути мною прийняті. Передусім це стосується категоріально-поняттєвих зв'язків між термінами “символічний універсум” і “легітимація”, де перший поставав у відношенні субординації до другого, бо входив у його дефініцію, був одним із рівнів процесу легітимації й, по суті, використовувався для її обґрунтування. У перебігу реінтерпретації поняття “символічний універсум” було необхідно переглянути ці взаємозв'язки, щоби запропонувати таку дефініцію: символічний універсум є замкнутою смисловою системою, що пропонує власну матрицю бачення й інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій чи явищ, а її найважливішими характеристиками є замкнутість і цілісність, завдяки чому він задає межі комунікації й інтерпретації у повсякденному житті¹.

При цьому, як і в оригінальній концепції, поняттям, тісно пов'язаним із “символічним універсумом”, залишається “легітимація”, але потрактована як процес пояснення і виправдання наявних соціальних відносин і статусних взаємодій (базових смислів), кінцевою метою якого є переведення їх до розряду очевидних, самозрозумілих і неререфлексованих для більшості суспільств і включення, таким чином, у природну настанову соціальних акторів, яка гарантує культурну гегемонію символічного універсуму².

1 Характеристика “замкнутість” у даному визначенні поняття “символічний універсум” не має вводити в оману, нібито ці універсальні смислові комплекси не припускають абсолютно жодних проникнень в них альтернативних смислів. Радше ця характеристика має слугувати для позначення прагнення універсумів до замкнутості. Проте дійсність вносить свої коригування, про що йтиметься далі.

2 Нагадаю, що під культурною гегемонією ми розуміємо некритичну згоду і прийняття більшістю суспільства наявних статусних відносин, комунікативних зразків і відповідного розподілу ресурсів. Фактично ці базові смисли стають частиною природної настанови соціальних акторів. Здатність символічного універсуму справляти й підтримувати подібний вплив у суспільстві і є його кінцевою метою. Символічний універсум, що досяг культурної гегемонії, стає домінантним універсумом. Із втратою культурної гегемонії заміна його на інший універсум як домінантний стає лише питанням часу.

Однак епістемологічний зв'язок між “символічним універсумом” і “легітимацією” вже є відношенням не субординації, а координації, оскільки символічний універсум не постає одним із рівнів процесу легітимації (як в оригінальній концепції П.Бергера і Т.Лукмана), а виступає метасмисловою системою, стосовно якої й здійснюється процес легітимації. Обидва ці поняття я обґрунтовую як категорії, що виконують чотири релевантні атрибутивні функції — методологічну, логічну, евристичну і синтезу знань. Як видно із запропонованої дефініції, тут використано поняття з інших підходів і навіть парадигм, такі як “культурна гегемонія”. Категоріальний статус цих понять підтверджується крім решти ще й тим, що з кожним із них пов'язаний цілий ланцюжок понять, які виконують свої описові та пояснювальні функції: природна настанова, Ми-зв'язки, біографічна ситуація, системи релевантності, запас знань тощо. Особливо слід наголосити, що майже всі вони перебувають у відношенні субординації до двох зазначених категорій і лише кілька з них — у відношенні координації.

Уже згадувалося (див.: [Шульга, 2014]), що найважливішою в нашому контексті частиною оригінальної концепції є аналіз механізмів підтримання символічного універсуму. Також було вказано, що попри свій евристичний потенціал вони потребують детальнішого дослідження. Так, подані вченими процеси “терапії” та “аннігіляції” лише відкривають латентні механізми підтримання символічного універсуму і не вичерпують усіх можливих механізмів власного підтримання символічним універсумом. Раніше було виокремлено й описано такі процеси, проте у даній статті ми ще повернемося до цього питання у зв'язку із завданнями нашого аналізу. Ще одним аспектом, що був нами розглянутий, є недостатнє розкриття в оригінальній концепції засобів поширення й підтримання базових смислів символічного універсуму. Іншими словами, важливо не тільки показати механізми підтримання універсуму, а й побачити, завдяки чому це відбувається. Бергер і Лукман лише вказують, що в процесі соціалізації нового покоління воно може зіткнутися з проблематичністю символічного універсуму. Виходячи з цього була представлена концепція легітимації як дворівневого процесу — вертикальної легітимації і горизонтальної легітимації, кожна з яких має свої суб'єкти, об'єкти й інститути, відповідальні за процес легітимації. До вертикального або соціетального рівня я відношу інститути освіти і мас-медіа, а до горизонтального або інтерсуб'єктивно — інститут сім'ї і Ми-зв'язки (див.: [Шульга, 2012]).

У цьому контексті слід згадати про недостатньо докладний аналіз питання “експертів” і їхньої ролі в підтриманні культурної гегемонії символічного універсуму та його боротьбі з альтернативними універсумами. Зокрема, не була презентована жодна структура чи ієрархія цієї групи. Як було показано раніше, аналіз механізмів підтримання і боротьби символічних універсумів не може бути повним без докладного аналізу групи “експертів”, відповідальних за цей складний і багатоступеневий процес. Адже останній, своєю чергою, із необхідністю потребує існування складної

й диференційованої групи “експертів”, які продукують, поширюють і підтримують базові смисли певного символічного універсуму¹.

Особливо слід виокремити доповнення загальної концепції символічних універсумів концепцією боротьби символічних універсумів і введення понять “домінантний універсум” — “альтернативний універсум”. Власне, це наступний етап розвитку оригінальної концепції символічних універсумів, у рамках якої її автори вказують на існування в суспільстві різних символічних універсумів, один із яких є центральним, тоді як інші мають тенденцію пристосовуватися один до одного. Подібне твердження потребує подальшого аналізу принаймні з двох причин. По-перше, автори не подають, бодай схематично, структуру і відносини між універсумами. По-друге, і це має більше значення, пристосування універсумів один до одного неможливе через їхню природу. Нагадаю, що символічні універсуми претендують на ексклюзивне, безальтернативне визначення соціальної реальності, на домінування своїх базових смислів у тому чи іншому суспільстві. Таким чином, за самою своєю суттю символічні універсуми не можуть пристосовуватися один до одного, а можуть перебувати тільки в перманентній символічній боротьбі за утвердження своїх смислів і анігіляцію альтернативних. У цій статті ми маємо спинитися на цих процесах і доповнити уже викладений раніше аналіз новими концепціями і поняттями.

Назагал зазначу, що подібно до того, як теоретична система Альфреда Шюца була радше проектом, що окреслював завдання й цілі, але не давав готової й апробованої теорії, так і концепція символічних універсумів як частина концепції легітимації Пітера Бергера і Томаса Лукмана є такого роду проектом, котрий, утім, має величезний евристичний потенціал. Завдання дослідника полягає в розкритті цього потенціалу шляхом скрупульозного і розширеного аналізу і в контексті феноменологічної парадигми в соціології, і застосовно до загальносоціологічної теорії.

Подані уточнення, зміни та реінтерпретація концепції символічних універсумів є лише першими і найбільш загальними. На мій погляд, оновлена концепція символічних універсумів передбачає подальше поглиблення аналізу і розрив з оригінальним трактуванням цього поняття. Ідеться про визначення “символічного універсуму” й опис його структур, характеристик цих структур, їхньої ієрархії та взаємозалежностей. У рамках розширення аналізу й оновлення концепції символічних універсумів передусім слід окреслити концепцію доменів символічних універсумів як їхніх інваріантних елементів. Це неодмінно має привести до перегляду вже запропонованого раніше визначення поняття “символічний універсум”, а також до доповнення концепції новими поняттями і поняттєвими взаємозв'язками.

¹ Подаючи структуру групи “експертів”, автор скористався, дещо видозмінивши його, запропонованим Антоніо Грамші поділом інтелігенції на “генераторів смислів” і “поширювачів”. При цьому не вся інтелігенція входить до групи “експертів” певного універсуму. Цілком очевидно, що вона може бути “генератором смислів” або “поширювачем” альтернативного універсуму, що втратив культурну гегемонію або тільки виборює її.

Одним із головних понять, що стане доповненням попереднього аналізу, буде поняття “домени символічного універсуму”.

Далі повернемося до аналізу відносин між символічними універсумами. Окреслена раніше схема боротьби символічних універсумів буде розширена і детальніше описана, зокрема завдяки концепції “дифузії символічних універсумів”. Ця концепція набагато повніше передає відношення між універсумами і суть їхньої боротьби на символічному полі. Вона дає змогу нелінійно поглянути на ці процеси і передати всю складність їх. У цьому ж зв'язку буде проаналізовано процес “символічної мімікрії”, “символічного паралелізму”. Тобто в перебігу аналізу буде доповнена наявна концепція символічних універсумів за рахунок нових понять і концепцій, котрі описують латентні процеси та явища, що допоможе розкрити його величезний евристичний потенціал.

2

Отже, коротко позначимо концепцію “доменів символічного універсуму”. Насамперед дамо визначення “домену символічного універсуму”, оскільки подальший аналіз спиратиметься на це поняття. Домен є цариною значень, що належить до якої-небудь із широких сфер соціальних відносин і смислотворчості. Сюди належить і історична інтерпретація минулого, і політичні моделі устрою суспільства, і комунікативні практики, і релігійні практики, ціннісні орієнтації, філософські, наукові практики, мистецтво й економічні відносини. Загалом можна виокремити вісім основних доменів символічного універсуму, що вирізнялися радше як ідеальні типи, що полегшують опис і пояснення такої вищої міри абстрактної сутності, як символічний універсум. Вони є радше емпіричним рівнем інтерпретації, що йде за теоретичним рівнем інтерпретації — деякою проміжною ланкою між останнім та операціоналізацією поняття¹. Наша концепція доменів опосередковано може бути пов'язана з концепцією кінцевих царин значення Альфреда Шюца. Разом із тим слід наголосити низку принципових моментів перетину і розбіжностей із нею.

Головною точкою перетину можна назвати ядро концепції кінцевих царин значень. Узята за основу концепція підсвітів Вільяма Джеймса, що є одним із трьох китів, на яких базується система Альфреда Шюца, була перетворена Шюцем на концепцію кінцевих царин значення. “У Джеймса, — пише Альфред Шюц, — ідеться про “почуття реальності”, що його можна досліджувати у психологічних категоріях віри і невіри. Щоб звільнити це важливе прозріння від його психологічного контексту, ми воліємо говорити не про численні підсвіти реальності, а про кінцеві царини значення, кожен з яких ми можемо наділити відмітною рисою реальності. Ми говоримо про царини значення, а не про підсвіти остільки, оскільки саме значення наших

¹ Сама ж спроба операціоналізації поняття буде здійснена в наступних статтях, після попереднього розгортання оновленої концепції символічних універсумів.

переживань, а не онтологічна структура об'єктів, конститує реальність” [Шюц, 2004: с. 424].

Основними характеристиками цих царин значень Альфред Шюц називає їхню скінченність, внутрішню несуперечливість і певний когнітивний стиль, властивий кожній із них. Для нас, з точки зору дослідницького інтересу, важлива саме конгруентність значень, що входять у певний домен, їхня релевантність цій особливій царині смислів. Кожна із царин значення, відповідно до А. Шюца, характеризується узгодженістю і сумісністю належних до неї переживань — специфічним когнітивним стилем.

Якщо ж говорити про інші характеристики, то поданий тут аналіз не збігається з концепцією кінцевих царин значень. Першою чергою це стосується їхньої “скінченності”. Для Шюца було важливо наголосити особливий характер кожної із цих царин і різні напруженості свідомості, що їм відповідають. Важливо було акцентувати необхідність особливого “стрибка” для переходу з одного модусу до іншого. “Ця скінченність, — на думку Шюца, — передбачає неможливість співвіднесення будь-якої з цих царин із жодною іншою введенням деякої формули перетворення. Перехід з однієї царини до іншої можливий, за висловом Кіркегора, лише шляхом “стрибка”, і цей “стрибок” виявляється в суб'єктивному переживанні шоку” [Шюц, 2004: с. 426].

Утім, я не маю собі за мету стверджувати, що домени є кінцевими царинами значень, у тому сенсі, в якому їх розумів Альфред Шюц. Як уже зазначалося, для мене виокремлення доменів є аналітичним прийомом, що має спростити вивчення символічних універсумів. Домени постають радше як ідеальні типи. Однак, що куди важливіше, розбіжність із А.Шюцем є глибокою: у своєму аналізі він перебував на індивідуальному рівні. У нього йдеться про підсвіти реальності або кінцеві царини значення індивіда. Як такі царини значення він вирізняє світ повсякденного життя, світ сновидінь, теоретизування тощо. Альфред Шюц виокремлює відповідні відмітні риси, що дають підстави говорити про конкретну кінцеву царину значень. Натомість у моєму аналізі розглядається не індивідуальний, а соціетальний рівень, тому має йтися про “об'єктивовані” царини значень. Ці царини значень пройшли цикл екстерналізації-об'єктивізації-інтерналізації і, як наслідок, зазнали реекстерналізації з боку самих індивідів.

Найважливішою характеристикою доменів символічного універсуму є емерджентність. Як уже зазначалося, виокремлені домени необхідні для аналітичних завдань. У сукупності вони мають властивості, не притаманні їм окремо, — є емерджентними. Це важливо для розуміння самої суті та природи символічного універсуму і тих процесів, що відбуваються як усередині нього, так і між різними універсумами.

На завершення загального опису концепції доменів символічних універсумів згадаю також про їхні рівні. Тут слід вказати на умовний характер цього поділу. Таким чином, я намагаюся наголосити схожість і суть деяких доменів. Як було зазначено раніше, мною виокремлено вісім відповідних доменів. Серед них — “історичний”, “релігійний”, “політичний”, “мовний”, “ціннісний”, “сфера мистецтва”, “філософсько-науковий” та “економічний”

домени. Кожен з них потребує окремого детального аналізу, введення нових поняттєвих зв'язків і уточнення попередніх¹.

На даному етапі обмежуся лише зауваженням про те, що домени символічного універсуму перебувають на різних рівнях. Очевидно, що серед доменів символічного універсуму можна виокремити певну ієрархію. При цьому до одного рівня можуть належати одразу два домени. Так, релігійний і політичний домени належать до одного рівня. Тоді як мовний домен слід розташувати внизу всієї цієї аналітичної ієрархічної побудови як найбільш усеосяжний².

3

Таким чином, можна розширити вже наявну концепцію символічних універсумів і продовжити її розгортання. Наша узагальнена дефініція поняття “символічний універсум”, сформульована раніше, звучала так: символічний універсум є замкнутою смисловою системою, що пропонує власну матрицю бачення й інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій або явищ, а її найважливішими характеристиками є замкнутість і цілісність, завдяки чому він задає межі комунікації й інтерпретації в повсякденному житті. Тепер же можна додати сюди структурні елементи символічного універсуму — “домени”, яких виокремлено вісім. Їхні головні характеристики — це внутрішня конгруентність значень, що входять у кожен домен, а також емерджентність самих доменів.

Щоб одержати глибше уявлення про символічні універсуми, необхідно вивчити їх у процесі їхньої взаємодії між собою. Для цього треба не тільки розширити вже наявну узагальнену дефініцію, а й докладніше розглянути відношення між універсумами.

У попередньому аналізі згадувалося, що зміна символічних універсумів є тривалим процесом. Також указувалося на те, що вони перебувають у постійній боротьбі і їхнє співіснування є механічним, а не органічним. Проте не уточнювалося, які процеси йдуть за втратою доміантним універсумом своєї культурної гегемонії і разом з нею — свого центрального статусу. Результатом такого перелому в громадському житті є колективна, або, користуючись термінологією Дж.Александера, культурна травма. У своїй спільній з іншими вченими книзі “Культурна травма і колективна ідентичність” учений дає їй таке визначення: “Вона (травма. — *О.Ш.*) є результатом гострого дискомфорту, що проникає в серцевину відчуття колективом власної ідентичності. Колективні актори “вирішу-

¹ Надалі будуть докладно проаналізовані ці підструктури символічного універсуму застосовно до українського суспільства і тих процесів, що в ньому відбувалися в останні кілька десятиліть. При цьому поряд із традиційною теоретичною й емпіричною інтерпретацією поняття слід здійснити операціоналізацію, використовуючи репрезентативні соціологічні дані, виявити індикатори, що дають змогу простежувати боротьбу символічних універсумів і заміну одного іншим як доміантним.

² Обґрунтуванню такого поділу на рівні та відповідної ієрархії між ними з огляду на важливість цього питання буде присвячено окрему статтю.

ють” зобразити соціальний біль як фундаментальну загрозу їхньому відчуттю того, хто вони є, звідки вони прийшли і куди вони хочуть йти” [Alexander, 2004: p. 10].

Отже, травма є різким порушенням звичного порядку. У випадку з колективною травмою це порушення відчуття безпеки в людей, які належать до цієї спільноти, але — що значно важливіше — це різке порушення почуття співпричетності, належності, зв’язку в рамках даного колективу. Усе це призводить до того, що індивіди безжально вириваються з їхніх рутинних, а тому зрозумілих і прогнозованих відносин. Понад те, їхня природна настанова частково або цілком підринається залежно від зовнішніх обставин. Разом із нею підринаються й інтерпретативні схеми. Носії універсуму, що втратив культурну гегемонію, переживають це як колективну травму. При цьому носії альтернативного універсуму, що заступив місце попереднього, навпаки, сприймають суспільні зміни, що відбулися, не як травмувальні, а як позитивні і прогресивні¹.

Звідси і розкол за цілою низкою питань у суспільствах, які переживають такого роду процеси. Тут також відкривається дуже широке поле дослідження для соціальних психологів. Адже носії старого універсуму змушені жити з цією травмою, що посилюється мірою зміцнення культурної гегемонії нового універсуму і всього комплексу супутніх цьому процесів — заміну всіх інтерпретаційних і комунікативних матриць, котрі зовсім нещодавно, здавалося, були непорушними і samozрозумілими.

Разом із тим колективна травма може мати місце не тільки при зміні символічних універсумів, хоча сама зміна без неї ніяк не обходиться. І тут від дезінтегративної функції колективної травми ми переходимо до її інтегрувального потенціалу. Колективна травма може бути спричинена масовими бідами на кшталт війни, голоду, природних катаклізмів, техногенних катастроф тощо. За своїми ознаками вони також порушують звичний порядок і жорстко виривають індивідів із їхнього рутинного повсякденного життя. Проте в результаті їх домінантний універсум не обов’язково втрачає свою гегемонію, поступаючись місцем новому. Замість цього породжений ними травмувальний досвід, що є при цьому колективним досвідом, стає ще одним символом співналежності індивідів до однієї спільноти, ще більше зміцнивши їхню ідентичність. Це може бути як ідентичність через колективне переживання спільного страждання, так і ідентифікація через суцільну радість з нагоди перемоги, як, наприклад, у випадку з виграною війною. В останньому випадку має місце колективна ідентичність не тільки через колективне страждання, а й через колективну перемогу, котра є тим ціннішою, позаяк є “вистражданою”².

¹ Яскравим прикладом такої ситуації є відчуття травми і ностальгії у старшого покоління за СРСР, що розпався. Цей травмувальний ефект можна спостерігати навіть за нових умов, коли минуло вже кілька десятиліть.

² Тут яскравим прикладом, ясна річ, є символ Другої світової війни, що для радянського універсуму був представлений символом Великої Вітчизняної війни, яка згодом стала інтегральним символом, що пов’язує весь цей і не тільки цей універсуми.

Раніше вказувалося на відсутність в оригінальній концепції символічних універсумів П.Бергера і Т.Лукмана докладної схеми відношень між універсумами. Вони лише писали про деякий центральний універсум та інші універсуми, що змушені з ним уживатися. Як початковий варіант я запропонував узагальнену схему “домінантний універсум — альтернативні символічні універсуми”. З огляду на природу та суть символічних універсумів між ними відбувається постійна боротьба за домінування в суспільстві, що виявляється в утвердженні їхніх базових смислів як самозрозумілих. Передусім це відбувається через ультимативний характер символічних універсумів, які претендують на ексклюзивну можливість формувати інтерпретативні матриці у соціальних акторів. Тому наявність альтернативного універсуму, що має доступ до публічної сфери, завжди є прямою загрозою для домінантного універсуму, а кінцева мета альтернативного універсуму завжди являє собою завоювання статусу домінантного універсуму (шляхом завоювання культурної гегемонії) й утримання його. Такою є загальна картина запропонованої мною раніше концепції відношень між символічними універсумами.

Для більшої конкретизації та опису процесів їхньої боротьби ми вже розглядали такі прийоми боротьби символічних універсумів між собою, як десимволізація, утворення коллокацій, пресупозицій тощо (див.: [Шульга, 2012]). Ці процеси належать до боротьби домінантного символічного універсуму, що має культурну гегемонію і контроль над інститутами масової комунікації й освіти, проти альтернативних універсумів або універсуму.

Тут важливо наголосити, що така боротьба символічних універсумів особливо уявнюється в країнах, де порівняно недавно відбулися докорінні зміни в системі соціальних відносин. Новий символічний універсум, що заступає місце попереднього, неодмінно призводить до нової соціальної структури й перерозподілу влади, фінансів, престижу та інформації. Саме такі процеси тривають останні двадцять років у пострадянських країнах. Як показують ці роки, процес заміщення є дуже тривалим і соціально “болісним”. Він може розтягуватися на кілька десятиліть і навіть такий термін — не гарантія, що процес заміщення пройде успішно. У результаті суспільства, що переживають зміну символічних універсумів, виявляються на тривалий період розколотими за низкою найважливіших питань як теперішнього, так минулого і майбутнього. Це виявляється й у політичному розколі країни, і в різних спрямованостях геополітичних пререференцій населення, і в діаметрально протилежному баченні різними соціальними групами одних і тих самих історичних подій, системи цінностей тощо. На соціетальному рівні країни, що переживають зміну символічних універсумів, по суті, стають грандіозними соціальними лабораторіями, в яких іноді проводять просто різючі експерименти. Для соціальних учених цей час є рідкісною можливістю вивчити зазвичай латентні механізми, застосовувані символічними універсумами для свого підтримання й нейтралізації впливу альтернативних символічних універсумів. Крім того, цей період нестабільності дає можливість побачити структуру символічного універсу-

му — першою чергою це стосується доменів символічного універсуму, що їх ми виокремили в ньому як структурні елементи.

На індивідуальному рівні протилежні смисли, продуковані старим і новим символічними універсумами, щодня стикаються у повсякденному житті й охоплюють всі його аспекти. Постійна колізія смислів у життєвому світі актора впливає на системи релевантності індивіда, запас його знання. Можна навіть сказати, що прямо протилежні смисли, що їх він сприймає внаслідок мінливості ми-зв'язків, що входять у його життєвий світ, можуть вплинути навіть на такий фундаментальний модус свідомості, як природна настанова. Оскільки той чи інший універсум претендує на абсолютну істину, а інші смисли, що не були продуковані в його рамках, оголошуються помилковими, а індивіди, стикаючись з альтернативними смислами, відчувають щось на кшталт шоку і неприйняття, передусім коли йдеться про фундаментальні питання устрою суспільства і соціальних відносин. Таким чином, “священний”, самозрозумілий соціальний порядок, легітимований символічним універсумом, зазнає смислової агресії й засади соціального життя ставляться під сумнів.

Подана вище схема відносин символічних універсумів не може вважатися повною, оскільки не враховує всіх особливостей і взаємозв'язків між універсумами. До цього моменту я акцентував увагу на прямій смисловій агресії домінуючого універсуму стосовно альтернативних універсумів і навпаки. Однак пряма агресія на матрицю універсуму-суперника не є єдиним засобом боротьби. Щоби уникнути звинувачень у лінійності пропонованого підходу, треба зосередитися на поки що не згадуваних видах взаємовідношень між символічними універсумами. Справді, ці процеси відбуваються в соціальному полі і тому від початку є нелінійними.

Як зазначалося вище, протилежні смисли символічних універсумів зіштовхуються у повсякденному житті в перебігу рутинних взаємовідносин між соціальними акторами. Цей повсякденний рівень інтерацій стає полем зіткнень базових смислів символічних універсумів. Те саме відбувається і при трансляції смислів такими інститутами, як мас-медіа й освіта.

Унаслідок того, що базові смисли символічних універсумів можуть бути кардинально протилежними, вони не можуть вступати в прямий контакт. Фактично такий контакт одразу призводить до взаємного заперечення. Описані раніше відношення символічних універсумів (а єдиною суттю цих відносин є боротьба і витіснення альтернативного універсуму) переважно зводяться до способів прямої атаки на конкурентів. Разом із тим існують і більш фундаментальні процеси, що являють собою приховану смислову агресію. На відміну від прямих способів агресії, ці процеси найчастіше є латентними, проте від цього не менш ефективними. Вони полягають не в безпосередній десимволізації чи створенні відповідного негативного смислового контексту, а в поступовому заміщенні смислової матриці універсуму конкурента шляхом проникнення туди певних значень і символів.

Такі процеси заміщення будемо називати **дифузією символічних універсумів**. Вони полягають у поступовому проникненні смислових комплексів альтернативного універсуму до структур домінантного універсуму. Внутрішній і прихований модифікації піддається один чи кілька доменів домінантного універсуму¹.

Дифузія універсумів — це розтягнутий у часі процес, що є альтернативою силовій зміні символічних універсумів. На відміну від насильницького методу, дифузія символічних універсумів не є гарантією заміщення одного універсуму іншим. Її результатом може стати істотна зміна окремих доменів домінантного універсуму без впливу на їхні емерджентні властивості. Водночас цей процес слугує згладжуванню непорозумінь між домінантним і альтернативним універсумами, що зрештою веде до стабільності в соціальній системі. Тут ми знову маємо повернутися до “замкнутості” символічних універсумів, відзначеної раніше. Важливо наголосити, що символічні універсуми хоч і були названі замкнутими смисловими системами, але першою чергою для того, щоб вирізнити їхні ультимативні претензії на визначення й інтерпретацію соціальної реальності. Разом із тим у перебігу своїх відношень з іншими символічними універсумами вони використовують не тільки власні смисли, а й цілі смислові комплекси, запозичені в цих чи в інших універсумів. Символічні уламки старих універсумів, що втратили своє домінантне становище і вже не становлять серйозної загрози нинішньому універсуму, можуть і використовуються ним для своїх потреб. Таким чином, дифузія може відбуватися як між домінантним універсумом і його активним універсумом-конкурентом, так і між домінантним універсумом і універсумом з минулого, що не має значного поширення в суспільстві й усіх необхідних ресурсів для цього (інтелектуалів-носіїв, медіа, альтернативної системи освіти, фінансових ресурсів).

Дифузія символічних універсумів у будь-якому разі має місце, оскільки смисли альтернативних універсумів неминуче стикаються у повсякденному життєвому світі. При цьому вона може мати і спрямований, і непрямої характер, тобто бути як результатом спрямованих зусиль “експертів” одного універсуму стосовно іншого, так і непрямим результатом повсякденних “зіткнень” між носіями різних універсумів. Як уже згадувалося в попередніх працях, такі зіткнення можна позначити як “молекулярні війни”, адже вони відбуваються між універсумами на найелементарнішому рівні соціальності — у перебігу повсякденних Ми-зв’язків індивідів.

Спрямований характер, без сумніву, є вищим проявом боротьби символічних універсумів, оскільки характеризується появою “самосвідомості універсуму”, або іншими словами, усвідомленням “експертами” символічного універсуму його існування, тобто вихід цих “експертів” за межі природної настанови, в якій перебувають всі інші носії даного універсуму, прийнят-

¹ Тут, повертаючись до описаної раніше концепції доменів символічних універсумів, ми бачимо її органічний взаємозв’язок із концепцією дифузії символічних універсумів.

тя ними “теоретичної настанови” приводить до осмислення природи і суті цього універсуму. Своєю чергою, це веде їх до осмислення природи і сутності альтернативних універсумів, а отже, і того, як з ними боротися за культурну гегемонію. Так, від “традиційних” методів боротьби між універсумами — десимволізації, коллокації тощо — ми приходимо до найскладнішого виду — “символічної мімікрії”.

Насправді, для опису процесу дифузії символічних універсумів слід увести ще одне поняття — “символічна мімікрія”. Воно є одним із найважливіших понять цієї концепції. Символічна мімікрія є одним із найскладніших процесів боротьби універсумів, оскільки полягає не в класичному протиставленні (аннігіляція, терапія, десимволізація, створення коллокацій тощо) змістам конкурентного універсуму, а в упровадженні своїх смислів у його конструкти. Це спрямоване передусім на ту частину суспільства, що складається з носіїв смислів універсуму-конкурента або ж перебуває в стані “символічного вакууму”¹.

Таким чином, серед них поширюється й підтримується в неясному вигляді певний набір смислів, прихованих за іншими, знайомими і прийнятними для них символами. Символічна мімікрія використовується домінуючим універсумом для нейтралізації впливу альтернативних універсумів; вона використовується універсумом, який щойно встановив статус домінуючого і змушений співіснувати (але не готовий миритися) зі старим універсумом; крім того, такого штибу символічна мімікрія використовується й альтернативними універсумами для підризу гегемонії домінуючого символічного універсуму. Це дає змогу оминати код свій/чужий і, таким чином, стереотипне сприйняття смислів далекого символічного універсуму. Я вже неодноразово зазначав, що символічні універсуми за своєю природою претендують на ексклюзивне визначення реальності, й усі альтернативні смисли подаються як хибні чи навіть божевільні. Своєю чергою, символічна мімікрія допомагає оминати цей смисловий захист. Як і загалом процес дифузії універсумів, символічна мімікрія є тривалим і багаторівневим процесом, неодмінною характеристикою якого є латентність. Він може відбуватися на рівні як одного домену символічного універсуму, так і одразу кількох. Насамперед метою символічної мімікрії стають мовний домен, а також домен мистецтва. Упроваджуючись в дискурс, відповідні смисли тим самим упроваджуються в інтерпретативні схеми і, в ширшому сенсі, в публічну сферу, де від початку домінує їхній конкурент. Після цього їм відкривається доступ до інших царин, адже комуніка-

¹ Поняття “символічний вакуум” означає перехід індивіда від одного символічного універсуму в інший. Цей процес тривалий, нелінійний і психологічно важкий, позаяк одночасно є ресоціалізацією, заміною ціннісних матриць, історичної пам’яті, загалом сформованої системи координат індивіда в суспільстві. Прикладом колективного символічного вакууму може бути перехідний період у таких суспільствах, як українське. Ми неодмінно повернемося до цього поняття в перебігу подальшого аналізу кожного із виокремлених універсумів. Найяскравіше цю теоретичну побудову можна операціоналізувати за даними про ціннісні орієнтації, що існують в українському суспільстві.

тивні практики використовуються в кожному із решти доменів символічного універсуму¹.

На завершення розгляду процесів дифузії символічних універсумів і символічної мімікрії окремо варто згадати про ще один процес. Він дістав назву “символічного паралелізму” і полягає у використанні одних і тих самих образів в альтернативних універсумах із різним смисловим наповненням. Це може стосуватися як історичних подій, так і персоналій, понять тощо. На відміну від символічної мімікрії символічний паралелізм являє собою процес не потайливого впровадження в публічній сфері універсуму-конкурента своїх смислів, а відкритої, але відмінної, іноді навіть взаємовиключної інтерпретації тих самих символів у рамках двох універсумів-противників. Попри однаковий формальний бік питання змістовий виявляється предметом відповідних різноманітних інтерпретацій і значень².

5

Таким чином, ми продовжили розширення концепції символічних універсумів. Передусім це стосується подання концепції доменів символічного універсуму як його структурних елементів. Ще раз наголошу, що цей крок був необхідний суто з аналітичних міркувань — для більш наочного розгляду структур символічного універсуму. Усі виокремлені домени є радше ідеальними типами й у соціальній реальності тісно переплетені між собою. Звідси випливає і їхня головна характеристика — емерджентність. Водночас у подальшому аналізі ми розглянемо кожен із виокремлених доменів окремо і спробуємо знайти їхні емпіричні індикатори. Крім того, ми подамо ієрархію доменів символічного універсуму, її різні рівні.

Найважливішим кроком для розвитку запропонованої концепції символічних універсумів є дослідження не тільки їхніх структур, а й відношень універсумів між собою. Вже неодноразово наголошувалося, що природа цих відношень — перманентна боротьба. Співіснування універсумів є лише вимушеним, і навіть нетривале співіснування їх не веде до розвитку толерантності. Різноманітні способи боротьби між універсумами були окреслені мною в попередніх публікаціях. Ці способи передбачали переважно відкрити смислову агресію одного універсуму стосовно іншого — від десимволізації його до глумління над ним і створення у своїх носіїв чіткого негативного ставлення. У даній статті акцент аналізу був перенесе-

¹ Забігаючи наперед, зазначу: важливість мовного домену виявляється й у тому, що в ієрархії доменів символічного універсуму він є фундаментом для всіх інших доменів. Іншими словами, смислотворчість в кожному з них, за винятком домена мистецтва, відбувається за посередництва мовних засобів. Таким чином, ієрархія доменів символічних універсумів має таку структуру, в якій домінує домен, котрий є водночас фундаментом для інших.

² Для українських реалій прикладом “символічного паралелізму” можуть слугувати і події Другої світової війни, і такі персоналії, як Богдан Хмельницький та ін.

ний на глибинні процеси між універсумами — передусім на процес, що його ми назвали “дифузією символічних універсумів”. Його вивчення дає змогу уточнити відношення між універсумами, що співіснують в рамках одного суспільства, володіючи потужними ресурсами або стрімко їх втрачаючи, і зрозуміти сутність їхньої боротьби за культурну гегемонію. Дифузія універсумів допомагає зрозуміти, що відбувається не тільки на соціетальному, а й на індивідуальному, повсякденному рівні соціального життя, коли в постійно змінюваних ми-зв’язках стикаються носії різних метасмислових матриць. Взаємне проникнення смислів за таких умов є неминучим. При цьому воно може стосуватися як окремих доменів, так і одразу кількох із них. У наступних працях основним завданням буде докладний розгляд дифузії універсумів на прикладі виокремлених доменів — історичного, ціннісного тощо.

Окремо був вирізнений ще один процес, що позначений як “символічна мімікрія” і характеризується як найвища стадія боротьби символічних універсумів, оскільки він уможлиблюється першою чергою завдяки розумінню “експертами”, що здійснюють смислову агресію, сутності та природи символічних універсумів. Останнє виявляється у застосуванні символів універсуму-конкурента, аби під їхнім прикриттям упроваджувати в його публічній сфері власні смисли і поступово змінювати його дискурс. Ілюстрації й подальше дослідження цього процесу також будуть предметом вивчення в майбутніх статтях.

І зрештою, мною було введено ще два найважливіші для аналізу поняття — “символічний вакуум” і “культурна” або “колективна травма”. Ці поняття я використовую для опису і пояснення того, що відбувається не просто в перебігу боротьби символічних універсумів, а під час кардинальних суспільних перетворень, у тому числі в результаті втрати домінантним універсумом культурної гегемонії. Поняття “символічний вакуум” насамперед застосовне до суспільств, що трансформуються, одним з яких є Україна. Поняття “колективна травма” можна використовувати не лише для вивчення й розуміння того, що відбувається в разі зміни символічних універсумів із суспільною свідомістю, а й для прояснення тих суспільних потрясінь, які не зумовлюють радикальних змін. При цьому позначена і закріплена як “культурна травма” подія або події та сприйняття їх слугують ще більшій інтеграції носіїв даного конкретного символічного універсуму, продукуванню ще більшого почуття співналежності та колективної ідентичності.

Джерела

Александр Дж. Смыслы социальной жизни: культуросоциология / Александр Дж. — М. : Праксис, 2013. — 640 с.

Грашши А. Избранные произведения / Грашши А. — М. : Политиздат, 1980. — 422 с.

Шульга А. Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. — К. : ИС НАНУ, 2012. — 208 с.

Шюц А. О множественных реальностях / Шюц А. // Избранное. Мир, светящийся смыслом. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004. — 1055 с.

Шульга А. Предварительные замечания к реинтерпретации понятия “символический универсум” / А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 4. — С. 122–134.

Шульга А. Эвристический потенциал понятия “символический универсум” / А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2014. — № 2. — С. 143–156.

Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity / [Alexander J., Eyerman R., Giesen B., Smelser N., Sztompka P.]. — Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2004.

Berger P.L. & Luckmann Th. Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge / Berger P.L. — N.Y. : First Anchor Books Edition, 1967. — 219 p.

Neal A. National Trauma and Collective Memory / Neal A. — Armonk, N.Y. : Sharpe, 1998.